

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
РАДА МОЛОДИХ ВЧЕНИХ

УКРАЇНСЬКИЙ
ІСТОРИЧНИЙ ЗБІРНИК
2019

(Випуск 21)

Головний редактор:
доктор історичних наук Я.В. Верменич

Засновано 1997 р.

Київ–2019

Повна назва: Український історичний збірник
Скорочена назва: Укр. істор. зб.
Періодичність: один раз на рік
Засновник і видавець: Інститут історії
України НАН України
Адреса редакційної колегії та видавця:
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4,
к. 618
E-mail: uiz.history.ua@gmail.com

Key title: Ukrayins'kyi istorychnyy zbirnyk
Abbreviated key title: Ukr. istor. zb.
Parallel title: Ukrainian Historical Collection
Published: annually
Founder and Publisher: Institute of History
of Ukraine of the NAS of Ukraine
Address of the Editorial Board and Publisher:
4 Mykhailo Hrushevskiyi str., office 618, Kyiv,
01001, Ukraine
E-mail: uiz.history.ua@gmail.com

Збірник складають праці молодих вчених Інституту історії України НАН України, інших наукових і освітніх вітчизняних та зарубіжних установ. Розкривається широке коло проблем української та всесвітньої історії. У цьому випуску представлено статті з історії від раннього нового часу до сучасності. Тексти подаються в авторській редакції. Усі права застережено. Передрук і переклад дозволяється лише з дозволу автора та редакційної колегії. Редакційна колегія не несе відповідальності за змістові помилки, допущені авторами.

The collection of scientific articles consists of the research of young scientists of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, other scientific and educational organizations and foreign institutions. A wide range of problems of Ukrainian and world history from the ancient times to the present is presented. Appointed for teachers, academics and students. The texts are submitted in the author's version. All rights reserved. Reprint and translation are permitted only with the permission of the author and editorial board. The editorial board is not responsible for the errors committed by the authors.

Редакційна колегія:

Ярослава Верменич, д.і.н. (головний редактор), **Володимир Милько**, к.і.н. (заступник головного редактора), **Наталія Кашеварова**, к.і.н. (відповідальний секретар), **Ольга Ковалевська**, д.і.н., **Андрій Мартинов**, д.і.н., **Борис Черкас**, д.і.н., **Олексій Ясь**, д.і.н., **Тетяна Водотика**, к.і.н., **Володимир Головко**, к.і.н., **Юлія Грищенко**, к.і.н., **Олександр Масвський**, к.і.н., **Ганна Харлан**, к.і.н., **Дмитро Панто**, PhD (Польща), **Ігор Копитін**, PhD (Естонія).

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України
(протокол № 4 від 7 травня 2019 р.)

Збірник включено до Переліку наукових фахових видань України у галузі історичних наук
(Наказ МОН України № 374 від 13.03.2017 р.)

Видання індексується у наукометричних і реферативних базах даних: Україніка наукова, Slavic humanities index, Google Scholar

ISSN 2307-5848 (Print)
ISSN 2307-5856 (Online)

© Інститут історії України
НАН України, 2019
© Автори, 2019

Зміст

I. Історія XIX — початку XX ст.

<i>Тарас Самчук.</i> Одяг студентів Університету св. Володимира (1834–1863).....	8
<i>Володимир Милько.</i> Регіональна специфіка освітньої діяльності повітових земств України (друга половина XIX — початок XX ст.).....	24
<i>Катерина Мельничук.</i> Бюджети органів селянського самоврядування пореформеної доби Правобережної України.....	42
<i>Надія Скокова.</i> Проект національного відродження львівських сіоністів (кінець XIX — початок XX ст.).....	60
<i>Ірина Кузьміна.</i> Підприємницька та сільськогосподарська діяльність барона М. Штейнгеля у II половині XIX — I половині XX ст.: просопографічний портрет.....	70

II. Проблеми історії XX–XXI ст.

<i>Ігор Копитін.</i> Створення національної армії Естонії в 1918–1920 рр.: виклики та рішення.....	92
<i>Святослав Даниленко.</i> Історичний феномен “самообкладання” селян (1927–1929): фіскально-класове походження надподатку.....	114
<i>Андрій Смирнов.</i> Пінський церковний собор 7–10 лютого 1942 р. та його наслідки.....	133
<i>Ганна Харлан.</i> Східна Європа в програмних документах політичних партій ФРН на виборах до бундестагу 2017 р.	149
<i>Світлана Батурина.</i> Висвітлення історії України в шкільних підручниках Республіки Молдова.....	167

III. Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

<i>Альона Торонцева.</i> Визначення поняття мемуарів як історичних джерел у зарубіжній історіографії.....	178
<i>Надія Кравченко.</i> Свідчення про стихійні лиха в українських літописах першої половини XVII ст.....	192
<i>Наталія Кашеварова.</i> Радянські та німецькі колекції фотоархіву Оперативного штабу Розенберга в ідеологічній боротьбі Третього райху з більшовизмом: реконструкція складу й змісту, інформаційний потенціал.....	206
<i>Юлія Артимишин.</i> Українська кінодокументалістика про депортованих українців з Польщі 1944–1951 рр. як “нове джерело” до вивчення історичної пам’яті.....	223
<i>Олександр Маєвський.</i> Особливості використання зображень в якості ілюстративного супроводу енциклопедичних статей.....	238

IV. Наукова інформація

<i>Ігор Старенький, Ірина Хромова.</i> Нумізматичні знахідки з археологічних досліджень на території Кам'янця-Подільського 2017 р.....	250
Інформація про діяльність Ради молодих вчених Інституту історії України НАН України у 2018 р.....	261
Редакційна колегія.....	263

УДК 551.583.2:930.2(477) “16”

Надія Кравченко,
аспірантка історичного факультету,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка (Київ, Україна);
методист першої категорії, відділ науково-методичної роботи,
Національний музей історії України (Київ, Україна)
nadija.sabia@gmail.com

СВІДЧЕННЯ ПРО СТИХІЙНІ ЛИХА В УКРАЇНСЬКИХ ЛІТОПИСАХ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

Стаття присвячена аналізу свідчень про стихійні лиха у літописах XVI — першої половини XVII ст. — Київського, Львівського, Межигірського літописів та Острозького літописця. Загалом ця тема знаходилася на периферії уваги літописців, які, втім, згадували про такі явища, як надмірні опади чи посухи, що згубно впливали на врожаї.

Авторкою проаналізовано, наскільки часто стислі описи стихійних лих отримують емоційне забарвлення в літописних творах. Використовуючи паралелі з Баркулабівським літописом, зроблено припущення про причини цієї емоційності. Стихійні лиха чинили негативний чи навіть згубний вплив на врожаї, які в Україні в ранньомодерний час були не надто значними. Саме в цей період (окрім збільшення посівних площ) починають активніше розвиватися допоміжні промисли чи інші галузі господарства, які були менш залежні від погодних умов, ніж аграрне виробництво. Таким чином, численні стихійні лиха та невисокі врожаї зернових сприяли пошуку нових джерел прибутку власниками сільськогосподарських угідь.

Ключові слова: стихійні лиха, промисли, господарство, українські літописи, Річ Посполита, XVI — I половина XVII ст.

Nadiia Kravchenko,
Postgraduate student, Historical faculty,
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine);
category I methodical specialist, Methodical science department,
National Historical Museum of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
nadija.sabia@gmail.com

TESTIMONY ABOUT NATURAL DISASTERS IN UKRAINIAN CHRONICLES OF THE EARLY 17TH CENTURY

The article's goal is to analyze the evidence of natural disasters in the Kyiv, Lviv, Mezhyhiria and Ostroh Chronicles from the 16th — early 17th centuries. This topic was

largely ignored by the chroniclers, barring the events that detrimentally affected the harvest, such as excessive rainfalls or substantial droughts, which would occasionally get mentioned in the chronicles.

The author attempted to establish the frequency of emotional notions within the lexicon, used in descriptions of natural disasters in the chronicles. Using the Barkulabovo Chronicle as an example, an assumption was made about the causes of such emotionality. The impact of natural disasters on harvests, which were not extensive in Ukraine in the early modern period, would often be devastating. It was during this period (in addition to an increase of crop acreage bases) that various supporting industries, and other branches of the economy, which were less dependent on weather conditions than agriculture, began to develop more actively. Therefore, albeit incidentally, numerous natural disasters and low harvest outputs have contributed to the development of alternative sources of profit by farmland owners.

Key words: *natural disasters, industry, domestic economy, Ukrainian chronicles, Polish-Lithuanian Commonwealth, 16th — early 17th centuries.*

Українські літописи першої половини XVII ст. є групою хронік, в яких відображені важливі на думку літописців історичні події. Передовсім вони стосуються політики та воєн, в яких брала участь Річ Посполита, або значних подій, що відбулися закордоном. Опис у них зазвичай сухий і стислий, однак це не завжди стосується деяких дургорядних згадок, які опинилися на маргінесі основного викладу. До них належать інформація про різні дива, згадки про важливі події місцевого значення (наприклад, конфлікти між шляхтичами), астрономічні явища, і, звісно, природні негаразди. Більшість літописців були духовними особами, що можна побачити з тематики різних вставок в основний виклад подій.

Природа та природні лиха на основі літописних свідчень в українській історіографії не досліджувалися. У працях з економічної історії відсутні згадки про вплив екологічних чинників на зростання цін на продукти. На початку XX ст. у Російській імперії М. Боголепов поклав початок дослідженням з історії клімату, автор проаналізував відомості про клімат у літописах до 1500 р.¹ Ще одна, більш комплексна історико-географічна праця, вже радянського часу, написана на основі “Повісті минулих літ” та джерел Московського царства². Що ж до сучасної української історіографії, то подібними темами цікавилась О. Воловик,

¹ Боголепов М. *О колебаниях климата европейской России в историческую эпоху*, М., 1908.

² Борисенков Е.П., Пасецкий В.М. *Экстремальные природные явления в русских летописях XI–XVIII вв.* Л., 1983.

авторка дисертації про вплив незвичних природних явищ на соціально-економічне життя Російської імперії у XVIII ст.³

Водночас у Польщі комплексні дослідження з залученням великої кількості джерел на дану тематику почалися ще у 20–30-х рр. XX ст. із вивчення хронології природних негараздів, їх впливу на господарство, а також пожеж та епідемій⁴. У Німеччині перші кроки в дослідженні історії природних явищ були зроблені ще у першій половині XIX ст. Нині ж науковців більше цікавить вплив стихії на повсякденне життя людини, на її самопочуття — тобто культурний, емоційний контекст стихійних лих, а також історія змін клімату на конкретних територіях⁵.

Загалом для дослідження цієї теми у вищезазначених часових рамках можна використовувати чималий спектр джерел, наприклад актові, листування чи мемуарну літературу. Унікальним джерелом є щоденник Яна Антонія Храповицького другої половини XVII ст., який фіксував усі незвичні погодні явища⁶. У XVIII ст. їх стає більше: видаються газети,

³ Воловик О.В. *Вплив аномальних явищ природи на соціально-економічне життя Російської імперії XVIII ст.*: автореферат дис. ... канд. іст. наук / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2014.

⁴ Semkowicz W. Zagadnienie klimatu w czasach historycznych. *Przegląd Geograficzny*, 3 (1922 [1923]), 18–42; Walawendr A. *Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–1586*. Lwów, 1932; Namaczyńska S. *Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1648–1698*. T. 1. Lwów, 1937; Hozzowski S. Klęski elementarne w Polsce w latach 1587–1648. *Prace z dziejow Polski feudalnej ofiarowane R. Grodeckiemu w 70 rocznicę urodzin*. Warszawa, 1960, 453–465; Sołtys W. Klęski elementarne w ziemi sanockiej i ich wpływ na życie mieszkańców. *Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku*, 28 (1984), 56–75 та ін.

⁵ Gilarski M. Łowce — parafie, rozwój gospodarczy oraz najazdy nieprzyjacielskie i klęski żywiołowe do 1772 roku. *Rocznik Historyczno-Archiwalny*, 14 (2000), 21–61; Bazak W. Klęski elementarne w życiu Jarosławia i okolic w XVII i pierwszej połowie XVIII w. *Rocznik stowarzyszenia Miłośników Jarosławia*, 15 (2002–2004), 47–70; Przybylak R., Wojciuk G., Marciniak K., Chorążyczewski W., Nowosad W., Oliński P., Syta K. Zmienność warunków termiczno-opadowych w Polsce w okresie 1501–1840 w świetle danych historycznych. *Przegląd Geograficzny*. 76 (1) (2004), 5–31; Nowosad W., Przybylak R., Marciniak K., Syta K. *Diariusz Jana Antoniego Chrapowickiego jako źródło do badań klimatu Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVII wieku*. Toruń: Klio, 9 (2007), 21–60; Gdy nadciągała wielka woda. Klęski powodzi na ziemiach polskich na przestęzeniu wieków. Praca zbiorowa pod redakcją Kościak E. Wrocław, 2013 та ін.

⁶ Przybylak R., Wojciuk G., Marciniak K., Chorążyczewski W., Nowosad W., Oliński P., Syta K. Zmienność warunków termiczno-opadowych..., 9; Przybylak R., Majorowicz J., Wojciuk G., Zielski A., Chorążyczewski W., Marciniak K., Nowosad W., Oliński P., Syta K. Temperature changes in Poland from the 16th to the 20th centuries. *International journal of climatology*. 25 (6) (2005), 773–796.

популярним стає ведення щоденників, автори яких полюбують лишати замітки про погоду або про вплив природних явищ на їх життя⁷.

Джерельну основу даної публікації склали українські літописи першої половини XVII ст. — Київський, Львівський, Межигірський літописи та Острозький літописець; для доповнення використаний Баркулабівський літопис. Основна мета дослідження — зробити невеликий екскурс в історію природних лих на українських землях ранньомодерного часу, звертаючи увагу на те, скільки місця їм приділяють літописці і як часто такі факти отримують емоційне забарвлення в хроніках. Відомості з літописів можуть бути уривчастими, крім того, не завжди зрозуміло, наскільки великими були території, на які ці стихійні лиха чинили вплив⁸, тому праці з історії клімату доцільно писати на основі більшої кількості різних джерел. Водночас слід також враховувати, що ступінь збереженості інших груп джерел може бути дуже низьким, тож часом літописні відомості — це ледь не єдине джерело для дослідження цієї теми.

Літописи XVII ст. у контексті екологічної історії — доволі змістовні джерела, адже в них зафіксована інформація про природні негаразди, які суттєво вплинули на життя людей. Вони зберегли чимало згадок про різні стихійні лиха, що призводили до неврожаю і високих цін на хліб⁹, — посухи, повені, заморозки, нашествия саранчі чи завелику кількість хробаків (гусениць, червів), що їли городину і фрукти. Природа як така в хроніках цього часу не фігурує — хіба що зрідка трапляються назви географічних об'єктів у зв'язку з військовими конфліктами. Загалом у багатьох хроніках, які претендують на те, щоб висвітлювати історію країни чи якогось регіону, згадки про стихійні лиха не є рідкістю. Водночас систематичні, окремі записи погодних явищ довгий час вважались чимось унікальним¹⁰. Із часового проміжку, вказаного у назві статті, мабуть найяскравішими є описи стихійних лих в Баркулабівському літописі авторства Федора Филиповича; серед описів подій початку XVIII ст. подібні згадки також можна зустріти.

Проміжок часу, про який ітиметься нижче, припав на Малий льодовиковий період, що тривав з кінця XIII ст. до середини XIX ст.¹¹. Окрім

⁷ Wójciuk T.M. Zjawiska atmosferyczne, elementy meteorologiczne i klęski żywiołowe na Litwie w latach 1697–1763 w wybranych źródłach narracyjnych. *Rocznik Lituanistyczny*, 1 (2015), 115.

⁸ Semkowicz W. Zagadnienie klimatu w czasach historycznych, 23–24.

⁹ Київський літопис. *Короткі українські регіональні літописи*. Упоряд. В. Шевчук. К., 2016, 77.

¹⁰ Mrozowicz W. Klęski żywiołowe w ziemi kłodzkiej w średniowieczu. *Człowiek i przyroda w średniowieczu i we wczesnym okresie nowożytnym*. Warszawa, 2000, 216.

¹¹ Дзярновіч А. Клімат і екстремальныя з'явы ва Усходняй Еуропе і рэгіёне Паўднёва-Заходняй Беларусі у II тыс н. э. (паводле кліматалагічных і пісьмовых крыніц.

зменшення середньорічних температур, він спричинив збільшення кількості посух, що негативно вплинуло на врожайність сільськогосподарських культур. Звісно, не можна пов'язувати всі суспільні зміни з екологічними, та й не всі природні негаразди залежать від глобальних явищ¹². Ще однією рисою цього періоду було почастищення весняних заморозків, які були нехарактерні для середньовічного теплого періоду¹³ — про них неодноразово згадують літописці. Врожайність зменшилася, але сільськогосподарські площі зростали, ще однією причиною цього був попит на таку продукцію на міжнародних ринках. Тому цей період позначився ще й збільшенням кількості і поширенням різноманітної літератури про те, як ефективно вести господарство та отримувати більше прибутків, зокрема за допомогою допоміжних галузей — рибальства, наприклад.

Водночас стихійні лиха спричиняли страх як провісники майбутніх бід — вважалося, що сильні блискавки чи град віщують голод або військові конфлікти в наступних роках¹⁴. Але більше йдеться про ті явища, які чинили безпосередній вплив на врожайність — посухи, паводки чи надмірні дощі. Як і незвичні природні негаразди, страх могли викликати астрономічні явища. Затемнення сонця та поява в небі комет вважалися провісниками майбутніх бід; такі прикмети існували ще в часи Київської Русі¹⁵, у більш пізній час літописці так само їх фіксували. У ранньомодерний період віра в комети і затемнення небесних світил як передвісників нещастя також існувала. Найяскравіше це показано в літописі Самійла Величка: зазначається, що 1647 року було нашестя саранчі і затемнення сонця, які було сприйнято за провісників бід і кару Божу¹⁶, а наступного року почались активні військові дії¹⁷. Подібний страх люди мали і в 1680 р., побачивши комету, однак нічого страшного не сталося¹⁸.

Беловежская пуца: история, природа, туризм: материалы международных научно-практических конференций, посвященных 600-летию заповедности Беловежской пуцы “Беловежская пуца от лесничества до национального парка” (Каменюки, 14 ноября 2008 года), “Беловежская пуца история, природа, туризм” (Каменюки, 18–19 сентября 2009 года), 56.

¹² Ле Руа Ладюри Э. *История климата с 1000 года*. Л., 1971, 13–16.

¹³ Brian M. Fagan. *The Little Ice Age: How Climate Made History, 1300–1850*. New York: Basic Books, 2000, 29, 69.

¹⁴ Баркулабівський літопис. *Короткі українські регіональні літописи...*, 119, 137.

¹⁵ Федорович Н. Опис астрономічних явищ у літописах і давній українській літературі. *Українське небо. Студії над історією астрономії в Україні*. Львів, 2014, 164.

¹⁶ За словами того ж таки Величка, під час її нашестя у 1690 р. на крилах комах нібито було написано “Ira Dei” (“Гнів Божий”).

¹⁷ Величко С.В. *Літопис*. Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В.О. Шевчука; відп. ред. О.В. Мишанич. Т. 1. К., 1991, 61–62.

¹⁸ Величко С.В. *Літопис*. Пер. з книжної української мови, комент. В.О. Шевчука; відп. ред. О.В. Мишанич. Т. 2. К., 1991, 268.

Оскільки тогочасне господарство було дуже залежним від погодних умов, голодні роки не були такою вже рідкістю — про це свідчать антропологічні дослідження¹⁹. Часом несільськогосподарські галузі могли відігравати суттєву роль. Згідно з Баркулабівським літописом, 1604 рік був дуже складним для сільського господарства — рання, мінлива і сніжна зима, повінь, весняні заморозки і сильні дощі в другій половині липня. Через них сильно постраждали і без того невеликі врожаї зернових, бобових та городини, завдано шкоди рибальству, але це можна було частково компенсувати за рахунок галузей привласнювального господарства — цього року був дуже великий врожай грибів (“кожен чоловік по двократ на день по гриби ходив”²⁰).

Звісно, такі галузі господарства не могли у повній мірі замінити галузі відтворювального — наприклад, продуктивність мисливських угідь завжди була значно меншою, ніж тваринництва²¹. Загалом про мисливство в саме господарському контексті у літописах нічого не сказано (на відміну від збиральництва, про що йшлося вище), проте як про аристократичну розвагу згадки є, зокрема, побіжна у Львівському²². Природні негаразди могли чинити суттєвий вплив на переслідування звіра. Наприклад, взимку під час снігопадів був більший ризик не лише втратити слід і не знайти підстрелену дичину, а й заблукати чи й захворіти; влітку через нашествия саранчі хорти втрачали слід, і, замість шукати звіра ганялись за комахами²³.

Дуже важливим для розуміння, як відображені природні лиха в літописах, є особи авторів та їх соціальне становище. Київський літопис є компіляцією мішаного складу, написаний він у першій чверті XVII ст. двома авторами в різний час — уставником (настоятелем) Успенської церкви на Подолі Кирилом Івановичем та православним шляхтичем, служебником князя Семена Лика²⁴. Цікавими для дослідження даної теми є дві його частини “Хроніка про різні речі — тут знайдеш, що потрібно” та “Коротко напишу, що діялося за віку мого” (вона має подвійне

¹⁹ Козак О. Жителі сотенного містечка Стайки XVII–XVIII ст. (за матеріалами біоархеології). *Історична антропология та біоархеология України*. I (2014), 125.

²⁰ *Баркулабівський літопис...*, 142.

²¹ Романчук С.П. *Історичне ландшафтознавство: теоретико-методологічні засади та методика антропогенно-ландшафтних реконструкцій давнього природокористування*. К., 1998, 97.

²² Йшлося про суперечку між шляхтичами, під час якої знарядям помсти однієї зі сторін було вбивство мисливського собаки.

²³ Wójciuk M.T. Zjawiska atmosferyczne, elementy meteorologiczne i kłęski żywiołowe na Litwie, 123, 145.

²⁴ Ульяновський В.І., Яковенко Н.М. Київський літопис першої чверті XVII ст. *Український історичний журнал*, 2 (1989), 109.

авторство). Оскільки автором більшої частини збірника була духовна особа, в ньому є чимало інформації з церковної історії. Подібне можна сказати і про автора Львівського літопису Михайла Гунашевського та невідомих авторів Острозького літописця. Гунашевський у 1647 р. став піддияконом, симпатизував козакам, освіту отримав у Замоїській академії²⁵; невідомий автор Острозького літописця був очевидцем принаймні частини описаних подій, після 1621 р. хроніку доповнила духовна особа²⁶. Автором Межигірського літопису вочевидь є ченець Ілля Кошаківський, у збірнику якого він вміщений²⁷.

В усіх чотирьох хроніках інформація про стихійні лиха здебільшого не надто розлога, але зовсім коротких згадок більше у викладі за другу половину XVI ст., оскільки ці дані літописці брали з інших джерел. У Київському та Львівському літописах згадки про природні катаклізми стосуються часового проміжку, вказаного в назві статті, за винятком однієї — про нашестя саранчі 1542 р.; в Острозькому воно датоване роком раніше. Межигірський літопис найкоротший, і написаний наприкінці XVII ст.; однак у ньому є кілька цікавих згадок, датованих першою половиною XVII ст. Загалом за кількістю згадок про природні катаклізми і їхніми розлогими описами лідирує Баркулабівський літопис. Ця хроніка дуже цікава в даному контексті, але її інформація може бути лише додатком, оскільки Баркулабово знаходиться далеко від українських теренів — на півночі сучасної Білорусі.

Аби уникнути лінійності викладу, незвичні природні явища слід поділити на три групи: 1) морози та заморозки; 2) надмірні вологість та опади; 3) посухи та нашестя саранчі. Такий поділ, звісно, є умовним — у даному випадку мало значення те, як якісь конкретні природні негаразди (екстремальні температури чи кількість опадів) впливали на життя. Нашестя саранчі вибивається з цієї схеми, але вони зазвичай траплялись влітку в суху погоду; водночас із надмірною вологістю можна пов'язати збільшення кількості гусені, яке так само згубно впливало на врожаї. Також у літописах є кілька згадок про те, що “земля тряслась”, але їх дуже мало і вони скупі, тож навряд чи слід було присвячувати їм окремо увагу.

1. *Морози і заморозки.* Одним із неординарних природних явищ були ранні заморозки, особливо навесні або ж навіть влітку. Впливали на врожаї, особливо озимини, холодні і дуже сніжні зими; останні закінчувались великими повенями, коли річки виходили зі своїх берегів. Але

²⁵ Бевзо О. *Львівський літопис та Острозький літописець*. К., 1971, 14.

²⁶ Мицик Ю.А. Острозький літописець. *Енциклопедія історії України*. Т. 6: Ла–Мі. НАН України. Інститут історії України, К.: В-во “Наукова думка”, 2009, 239.

²⁷ *Короткі українські регіональні літописи...*, 232.

повені могли траплятися і взимку — коли після довгих снігопадів наступало неочікуване потепління. Згідно з Острозьким літописцем, зима 1619 р. була мінливою: період між новорічними святами і Масницею був теплим — після Різдва різко потепліло (“по Богоявленню була вода великая, греблю прорвало, млини позносило”), а в другій половині лютого були заметілі²⁸. В інших літописах подібної інформації немає, але в Баркулабівському досить багато згадок про незвичні зими — надто холодні, сніжні або мінливі. Наприклад, багатосніжна зима 1597 р. скінчилася цілком логічною повинню навесні, наслідки її були важкими — затоплені були двори в невисоких місцях, вода знесла плоти і греблі; до того ж, важко було збирати озимі культури, бо “вельми було грязько”²⁹. Дуже складним був 1602 р. — почався він із сильних морозів, зима була багатосніжною, багато кому вона коштувала здоров’я чи навіть життя³⁰. Вельми несталою була погода у грудні 1603 р. і в січні 1604 р. Зима була ранньою (сніг випав 5 листопада), у грудні було холодно та великі хурделиці, а після Різдва погода була несталою: “коли настане молодий місяць, то сніг, дощ, буря, метелиця, морози, гололід, ковзота, студень, що важко й виповісти”. Весна настала після сильного дощу, такого, що “аж сніг зігнало”, сталося це “третього тижня у великий піст, у вівторок”³¹. Потім був паводок на Дніпрі і ранні заморозки, які нашкодили городнім культурам³².

Весняні заморозки були явищем незвичним, що сильно шкодили врожаю, бо ж часто посіяні зернові чи інші культури погано сходили. Такі описи бачимо у Київському літописі — 1569 р. і ще 6 років були неврожайними і голодними³³; в Острозькому літописці зазначено, що в травні цього року випав сніг і “до трьох днів тривав”³⁴, роком раніше сніг випав на Великдень³⁵. 1570 р. “мороз жито поморозив у самім цвіті”, а влітку 1571 р. “був такий мороз три дні, що все збіжжя озиме і ярину побив”; голод торкнувся Волині, Поділля і самого ВКЛ³⁶. У травні 1619 р. — “був сніг у самий цвіт”, додана примітка, що сіно було дуже дорогим³⁷.

²⁸ Острозький літописець. *Короткі українські регіональні літописи...*, 102.

²⁹ *Баркулабівський літопис...*, 129.

³⁰ Там само, 139.

³¹ Великдень цього року був 8 квітня, а сильний дощ — 12 березня.

³² *Баркулабівський літопис...*, 141.

³³ *Київський літопис...*, 76.

³⁴ *Острозький літописець...*, 95.

³⁵ Львівський літопис. *Короткі українські регіональні літописи...*, 266.

³⁶ *Київський літопис...*, 76.

³⁷ *Острозький літописець...*, 101.

1638 р. морози на Зелені свята попсували озимину, а оскільки було мало опадів, то і врожай був малим³⁸.

Особливо сильно це вдаряло по найбіднішим верствам населення, представники яких змушені були йти світ за очі, але далеко не завжди такі подорожі були вдалимими та й безпечними. Про складну весну вищезгаданого 1602 р. згадував Федір Филипович: вона була голодною, тож чимало людей шукали кращої долі на півдні (“на Низах”), де був кращий врожай, однак “тії, що ішли на Низ, тії всі там померли, мало залишилося”; в попередні два роки також бували заморозки в теплі пори року — навесні та влітку. Інколи сніг, що рано випав, заважав зібрати врожай. Весняному паводку та зимовим морозам передували заморозки у жовтні 1601 р., через які загинув врожай городини і частина зернових³⁹. Двома роками раніше на Острожчині на Покрову теж випав сніг, а потім розтанув; вказано також, що сіяли після свята Уведення⁴⁰ (4 грудня)⁴¹.

2. *Надмірні вологість та опади.* Після опису природних лих, що мають асоціації радше з зимою (хоч можуть ставатися і в більш теплі пори року) слід сказати і про надмірні опади та негаразди, пов’язані з ними. Оскільки вище вже згадувалося про “велику воду”, себто про повені та паводки, то почати слід із них. Здебільшого їх пов’язують із весняним періодом танення снігу після довгих зимових снігопадів, хоча, як бачимо, подібні проблеми виникали і взимку як наслідок раптових зимових потеплінь. Паводки в теплу пору року відбувалися внаслідок довготривалих опадів; надмірна вологість також могла зашкодити провадженню сільського господарства. Восени через надмірну кількість опадів ціни на сіно як корм для тварин могли бути вищими, ніж зазвичай, про це йдеться в Баркулабівському літописі під 1606 і 1608 рр. Є й зовсім неординарні випадки, один із них також описав Федір Филипович: 1588 р. влітку була посуха, а восени був такий паводок, наче після сніжної зими — “аж по лугах [вода] пішла; зовсім як навесні велика була, а до Різдва Христового у Дніпрі вода прибувала і з берегів виливалася”⁴².

Більшість згадок про сильні дощі не йдуть у зв’язку з паводками як їх наслідок; частіше поряд із дощами бачимо інформацію про грім, град, блискавки (“перуни”) і буревії або сильний вітер. По одній згадці про сильні дощі є в Межигірському та Київському літописах. У першому

³⁸ *Львівський літопис...*, 280.

³⁹ *Баркулабівський літопис...*, 138–141.

⁴⁰ Згідно з українськими народними традиціями, цим святом закінчується осінь і починається зима; після 4 грудня не робили ніяких земляних робіт, бо вважалося, що земля аж до Благовіщення (за григоріанським календарем — 7 квітня) має відпочивати. Вочевидь, цей рік був винятковим.

⁴¹ *Острозький літописець...*, 97.

⁴² *Баркулабівський літопис...*, 122, 143, 146.

випадку йдеться про “гвалтовний дощ” у гаю під Переяславлем, до того ж, навіть з вказівкою дати — 28 липня 1633 р.; дощ уночі був таким сильним, що “птахів-галиць утопилося до кількасот”⁴³. Єдина згадка у Київському літописі теж має чітку дату — 3 листопада 1613 р.; цього дня о четвертій дня був сильний дощ із громом і “з великим страхом”⁴⁴. Згідно з Острозьким літописцем, дощовою була осінь 1601 р. — два місяці йшли дощі⁴⁵.

Грім та блискавки в народній уяві вважалися провісниками майбутніх бід і гнівом вищих сил. Таке припущення можна зробити на основі яскравої згадки в Баркулабівському літописі, в Острозькому літописці та Львівському літописі обидві згадки скупі. Коли йдеться про лютневі чи березневі блискавки і грім, вони згадані окремо, без прив’язки до опадів. Згідно з Острозьким літописцем, у лютому 1571 р. “загриміло із блисканням великим”, далі йдеться про те, що рік був неврожайним і люди помирали з голоду⁴⁶. У 1598 р. “першого тижня посту”⁴⁷ гриміло і блискало”⁴⁸ (дату можна дізнатися — це сім тижнів до Пасхи). Одним із явищ, пов’язаним із громом і блискавками, але перш за все з дощем, є град. Град був згубним для посівів, шкодив оселям. Про нього є дві одинокі згадки у прив’язці до дощів, одна з них, де він у списку “страшних чудес”⁴⁹, що віщують лихо, а інша так само має значення як покарання від Бога — йдеться про події, які нібито сталися в Римі 1637 р.: кривавий дощ і град із градинами “як півтора фунти олива”, а ще блискавка вдарила “в каплицю, де є у схованці папіжна корона”⁵⁰. На цьому, однак, чудеса не скінчилися — містом нібито літав чернець у білих шатах, що кричав “Біда тобі, Риме!”; всі начебто реальні події літописець пов’язує з пророцтвом: “Горе тобі, Вітсаїдо і ти, Капернауме, що до неба піднісся, аж до аду ти зійдеш”⁵¹.

Однак справжнім лихом було поєднання трьох вищеописаних явищ: сильні дощі з градом, громом, блискавками та вітром, які в літописах

⁴³ Межигірський літопис. *Короткі українські регіональні літописи...*, 234.

⁴⁴ *Київський літопис...*, 80.

⁴⁵ *Острозький літописець...*, 97.

⁴⁶ Там само, 96.

⁴⁷ Цього року Великдень припав на 16 квітня, перший тиждень посту почався 5 березня.

⁴⁸ *Львівський літопис*, 267.

⁴⁹ *Баркулабівський літопис...*, 119.

⁵⁰ *Львівський літопис...*, 278.

⁵¹ Згідно з Євангелієм від Луки, так звертався Ісус Христос до жителів цих двох міст, бо вони не хотіли визнавати християнство; пізніше вони були зруйновані. Тут проводиться паралель між грішниками біблійних міст і сучасниками автора — мається на увазі, що католики за утиски православних будуть покарані.

звуться бурями або буревіями; інколи саме про дощ не згадується. По два буревії згадано в Баркулабівському літописі та Острозькому літописці. Усі чотири сталися у теплу пору року, і тільки буря 1614 р. була вдень, решта — вночі. Під час буревіїв були поруйновані будівлі, прорвані греблі, завдано шкоди посівам, поламано багато дерев. Буревій 1587 р. був локальним явищем, принаймні не вказано, чи зашкодив він якимось великим містам. Натомість буревій 1592 р. пройшовся по південним білоруським і “містам українним”, серед яких Біла Церква, Переяслав, Любеч та Чернігів. Його наслідки у вигляді поламаних дерев можна було спостерігати по лісах ще зо два десятиліття; про шкоду тваринному світу не згадано, але йшлося про те, що серед повалених дерев було чимало бортних. Незважаючи на стихійне лихо, в 1592 р. був непоганий врожай, а ще осінь у дивних кольорах: “на Покрову на деревах листя не опало й було зелене так, як навесні, а на інших деревах так і зимувало”⁵².

Ще дві згадки про буревії вже з XVII ст., які сталися в околицях Острога в 1614 та 1619 рр. У розповіді про 1614 рік не вказана дата, написано лише, що це час жнив і в полудень; люди рятувалися, тримаючись за стовбури дерев. Сильний вітер позносив дахи церков і поламав дзвіницю в селі Борисові, віднісши дзвони в поле; скирти зі скошеним колоссям “рознесло, не знати де”. 1619 р. відзначився не лише мінливою зимою і травневими заморозками, а й бурєю 11 вересня, під час якої поламано було чимало дерев, а ще “буря вельми великая... вежу замкову у Берестю з годинником у воду вкинула і двір Сапіжин”⁵³ стерла”⁵⁴.

Окрім стихійних лих, що могли супроводжувати сильні опади, у дощові роки посівам різних культур шкодили хробаки (“черви”). Часом разом із надмірною вологістю збільшувалась кількість гусені, яка об’їдала молоді паростки городини і фруктові дерева. Загалом таких згадок дві — за 1618 і 1638 рр. Перша є доволі скупюю, стосується вона міста Бреста: “в Бересті гусениця була, цвіт і лист об’їла”⁵⁵. Маловрожайним був 1638 р.: весна була сухою, потім були вищезгадані заморозки на Зелені свята, і тільки після довгоочікуваних дощів почало щось сходити. Однак раділи селяни недовго, нарікав літописець: “Не досить, що на деревах хробацтво було, але ще гірше — що посіяно, то й те поїдають у землі якісь хробаки. Помста Божа!”⁵⁶. Про підвищення цін на городину та

⁵² *Баркулабівський літопис...*, 126–127.

⁵³ Очевидно мається на увазі двір великого литовського канцлера Лева Івановича Сапеги (1557–1633).

⁵⁴ *Острозький літописець...*, 101.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ *Львівський літопис...*, 280.

фрукти у зв'язку з тим, що гусінь зашкодила врожаю, не йдеться, хоча це цілком логічно.

3. *Посухи і нашестя саранчі*. Згадки про посушливі періоди не такі численні, як про заморозки чи надмірні опади і повені. Не зважаючи на те, що таке явище здебільшого асоціюють із літніми місяцями, приблизно половина “посушливих” згадок стосується весни. Через суху весну, особливо у поєднанні з заморозками, посіяне сходило надто пізно або ж паростки були доволі кволими, тож і урожай був малим. 1585 рік, за словами автора Київського літопису, був дуже важким — окрім “великої зими”, весна була посушливою, тож і літо було неврожайним⁵⁷. Скупою є єдина згадка про посуху в Острозькому літописці: “1616. Суша великая була”⁵⁸. Посушливими, за свідченнями автора Львівського літопису, були весни 1637 і 1638 рр.; до того ж, посухи підвищили ризик пожеж, які були непоодиноким явищем на Галичині того року⁵⁹. У 1638 р., окрім заморозків на Зелені свята, що попусували озимину, не могла зійти ярина через весняну посуху, а дощі почалися тільки після свята св. Петра (за православною традицією — 12 липня)⁶⁰.

Саранча часто йшла в парі з посухою, хоча були випадки її нашестя в дощове літо (іноді синхронно з гусінню) або ще й з чумою на додаток⁶¹. Шкідливою вона була не для людей безпосередньо, а для врожаю зернових (бо поїдала їх) і для худоби — домашні тварини їли траву разом із комахами і помирили, а їх м'ясо через саранчу мало неприємний запах⁶². У літописах першої половини XVII ст. для саранчі не знайшлося яскравої характеристики, обидві згадки в Київському⁶³ та обидві у Львівському⁶⁴ літописах доволі сухі, те саме можна сказати і про три згадки у Острозькому літописці⁶⁵. Однак у Острозькому під 1615 р. є примітка, що саранча поїла гречку та просо⁶⁶, а у Львівському під 1612 р. уточнення, що “саранча велика вийшла була до Польщі”⁶⁷. Автор Межигірського літопису більш багатослівний: згідно з ним, у 1645 р. саранча “і очерет поїла, і береззя, овес, на нивах та інших шкод багато починила в полі”⁶⁸.

⁵⁷ *Київський літопис...*, 76.

⁵⁸ *Острозький літописець...*, 100.

⁵⁹ *Львівський літопис...*, 277.

⁶⁰ Там само, 280.

⁶¹ Величко С.В. *Літопис*. Т. 2. К., 1991, 378–380.

⁶² *Літопис Самовидця*. За ред. Я.І. Дзири. К., 1971, 151.

⁶³ *Київський літопис...*, 75, 77.

⁶⁴ *Львівський літопис...*, 266, 268.

⁶⁵ *Острозький літопис...*, 95, 97.

⁶⁶ Там само, 100.

⁶⁷ *Львівський літопис...*, 268.

⁶⁸ *Межигірський літопис...*, 235.

Стихійні лиха — тема, що завжди була другорядною в літописах як джерелах, де завжди переважали факти з політичної історії. Однак таких згадок у хроніках чимало, адже ці неординарні події мали великий вплив на життя людей. Водночас літописці небагатослівні, коли мова йде про природні лиха. Коли йдеться про Острозький літописець, цей факт можна трактувати як жанрову особливість, оскільки в літописцях всі події викладені стисло. Загалом це можна пояснити тим, що ченці менше контактували з людьми (ніж приходські священики), на життя яких природні негаразди чинили безпосередній вплив. Натомість Федір Філіпович записав набагато більше таких фактів, і описував ці явища часом доволі докладно, згадуючи і про їх наслідки, у тому числі про підвищення цін у неврожайні роки.

Більша частина стихійних лих чинила негативний, а то й згубний вплив на врожаї, іноді шкодили вони й допоміжним промислам, тим самим змушуючи людей шукати додаткові джерела харчових ресурсів або й навіть кращої долі в якихось інших регіонах. Порівняно з кількістю інформації про природні негаразди, згадки про ландшафти чи якісь угіддя (як про щось звичне) одиничні — тільки якщо вони постраждали під час буревію або мали якусь роль під час військових конфліктів. Логічно, що згадок про холод, заморозки чи значну кількість снігу більше, ніж про спеку влітку. Примітно й те, що згадується лише про шкоду тим галузям, що були безпосередньою частиною господарства і для провадження яких була застосована людська праця, що можна пояснити сприйняттям тогочасною людиною природи лише як економічного блага.

REFERENCES

1. Bevzo, O. (1971). *L'vivs'kyj litopys ta Ostroz'kyj litopysets'*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
2. Brian, M. Fagan. (2000). *The Little Ice Age: How Climate Made History, 1300–1850*. New York: Basic Books.
3. Dziarnovich, A. (2009). Klimat i ekstremal'nyia z'iavy va Uskhodniaj Europe i rehiione Paudniova-Zakhodniaj Belarusi u II tys n. e. (pavodle klimatalahichnykh i pis'movykh krynits). *Belovezhskaya pushha: istoriya, priroda, turizm: materialy mezhdunarodnyx nauchno-prakticheskix konferencij, posvyashhennyx 600-letiyu zapovednosti Belovezhskoj pushhi "Belovezhskaya pushha ot lesnichestva do nacional'nogo parka" (Kamenyuki, 14.11.2008), "Belovezhskaya pushha istoriya, priroda, turizm" (Kamenyuki, 18–19.09.2009)*. [in Belarussian].
4. Dzyra, Ya.I. (Ed.) (1971). *Litopys Samovydtisia*. Kyiv: Naukova Dumka. [in Ukrainian].
5. Fedorovych, N. (2014). Opys astronomichnykh iavysch u litopysakh i davnij ukrains'kij literaturi. *Ukrains'ke nebo. Studii nad istoriieiu astronomii v Ukraini*. L'viv, 156–185. [in Ukrainian].

6. Kozak, O. (2014). Zhyteli sotennoho mistechka Stajky XVII–XVIII st. (za materialamy bioarkheolohii). *Istorychna antropolohiia ta bioarkheolohiia Ukrainy*, I, 116–130. [in Ukrainian].
7. Le Rua Ladyuri, E'. (1971). *Istoriya klimata s 1000 goda*. L: Gidrometeoizdat. [in Russian].
8. Mrozowicz, W. (2000). Kłeski żywiolowe w ziemi kłodzkiej w średniowieczu. W: W. Iwańczak, K. Bracha (red.), *Człowiek i przyroda w średniowieczu i wczesnym okresie nowożytnym* (s. 209–226). Warszawa: Wydawnictwo DiG.
9. Mytsyk, Yu. A. (2009). Ostroz'kyj litopysets'. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*: T. 6: La-Mi. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: "Naukova dumka", 239. [in Ukrainian].
10. Romanchuk, S.P. (1998). *Istorychne landshaftoznavstvo: teoretyko-metodolohichni zasady ta metodyka antropohenno-landshafnykh rekonstruktsij davn'oho pryrodokorystuvannia*. Kyiv: RVTS "Kyivs'kyi universitet" [in Ukrainian].
11. Semkowicz, W. (1922 [1923]). Zagadnienie klimatu w czasach historycznych. *Przegląd Geograficzny*, 3, 18–42.
12. Shevchuk, V. (Comp). (2016). *Korotki ukrains'ki rehional'ni litopysy*. Kyiv. [in Ukrainian].
13. Ul'ianovs'kyj, V.I., & Yakovenko, N.M. (1989). Kyivs'kyj litopys pershoi chverti XVII st. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 2, 107–120 [in Ukrainian].
14. Velychko, S.V. (1991). *Litopys*. (V.O. Shevchuk, Trans., O.V. Myshanych, Ed.) (Vol. I.), Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].
15. Velychko, S.V. (1991). *Litopys*. (V.O. Shevchuk, Trans., O.V. Myshanych, Ed.) (Vol. 2), Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].
16. Wójciuk, T. M. (2015). Zjawiska atmosferyczne, elementy meteorologiczne i kłeski żywiolowe na Litwie w latach 1697–1763 w wybranych źródłach narracyjnych. *Rocznik Lituanistyczny*, 1, 115–169.